

ODTÜ-TEKPOL

BİLİM VE TEKNOLOJİ POLİTİKALARI ARAŞTIRMA MERKEZİ

METU-TEKPOL

RESEARCH CENTER FOR SCIENCE AND TECHNOLOGY POLICIES

SCIENCE AND TECHNOLOGY POLICIES RESEARCH CENTER

TEKPOL Working Paper Series

STPS-WP-21/01

Türkiye’de Zeytin ve Zeytinyağı Sektöründeki Tarımsal Üretici Örgütlerinin Değer Zincirindeki Rolü ve Bölgesel Kapsayıcılığı

Nilgün Pehlivan Gürkan, Dr.

Türkiye’de Zeytin ve Zeytinyağı Sektöründeki Tarımsal Üretici Örgütlerinin Değer Zincirindeki Rolü ve Bölgesel Kapsayıcılığı

Nilgün Pehlivan Gürkan, Dr.¹

Öz

Üretici örgütleri, zeytin üreticilerinin ürün değer zincirinde rol alarak katma değeri elde etmelerini sağlayan önemli kurumsal yapılardır. Bu çalışma üretici örgütlerinin zeytin ve zeytinyağı değer zincirindeki rolü ve bölgesel kapsayıcılığının değerlendirmesini amaçlamaktadır. Halen zeytin ve zeytinyağı sektöründe yer alan üç üretici örgütün - üretici birlikleri, tarımsal kalkınma kooperatifleri, tarım satış kooperatifleri ve birlikleri - faaliyetleri mevcut veriler ışığında değerlendirilmiştir. 2004 yılından beri verilen kamu destekleri sonucunda Türkiye’de zeytinlik alanlar ve zeytin üretimi belirgin olarak artmış; ancak sektör genelinde üretici örgütlenmesinde göze çarpan gelişme olmamıştır. Bölgeler arası üretici örgütlenmesindeki gelişmişlik düzeyi de çok belirgindir. Bu durum üretici örgütlenmesinin önündeki yapısal sorunlara işaret etmektedir. Sektördeki üretici örgütlerinin, farklı düzenlemelere tabi mevcut parçalı yapı yerine, üç kademeli üst örgütlenme yapısı içinde tek bir kooperatif sisteminde yer alması etkinliği ve kapsayıcılığı artırarak zeytin üreticilerinin değer zincirinin tüm aşamalarındaki katma değeri elde etmelerini sağlayacaktır. Ayrıca, üretici örgütlenmesinin etkin işleyişin sürdürülebilirliğinin sağlanması için, bütüncül bir yaklaşım olan “(Yenilik) Sistem(i) Yaklaşımı” ile üretici örgütü sisteminin işleyişinin önündeki tüm yapısal sorunların - teknolojik, bilgi, finansal, insan kaynağı, kurumsal ve işbirliği ağları altyapısı niceliksel ve niteliksel zayıflıkları - tespit edilip, bu yapısal sorunları hedefleyen kamu politikası tasarlanması gerekliliği çalışmanın vardığı temel sonuçtur.

Anahtar kelimeler: zeytin, zeytinyağı, değer zinciri, üretici örgütü, kooperatif, yapısal problem, sistem yaklaşımı

Abstract

Producer organizations are essential organizational structures which enable olive producers to take part of the product value chain to get economic value added. This study aims to assess the role of producer organizations in the olive value chain and their territorial inclusiveness. Activities of three existing producer organizations in the olive and olive oil sector – producer unions, agricultural development cooperatives, agricultural sales cooperatives and unions – are evaluated in the light of existing data. Since 2004, though there has been a significant increase in both olive plantations and olive production in Turkey due to public supports, there has been no significant development in producer organizations sector wide. Differences in the development levels of producer organizations between regions is striking. These facts are indicating structural problems creating barriers to producer organization. Instead of current fragmental organization structure subject to different regulations, functioning of producer organizations of the olive sector under a single, three-tier cooperative system would improve efficiency and inclusiveness of the system, enabling olive producers to get value added in all segments of the value chain. Besides, in order to sustain efficient producer organization, the use of “(Innovation) System Perspective” to identify structural problems – quantitative and qualitative weaknesses in technological, financial, knowledge, human capital, institutional, networking infrastructure - that inhibit functioning of the producer organizations system and designing public policy targeting structural problems, is the main conclusion of this study.

Key Words: olive, olive oil, value chain, producer organization, cooperative, structural problem, system perspective

---

¹ Doktora derecesi: Ortadoğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) , Bilim ve Teknoloji Politikası Çalışmaları Anabilim dalı

1. Giriş

Türkiye zeytin üretiminde önemli bir konuma sahiptir. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım örgütü (FAO) verilerine göre 2019 yılında Dünya’da yaklaşık 10,6 milyon hektar zeytinlik alanda 19,5 milyon ton zeytin üretilmiştir². FAO verilerine göre Türkiye 2019 yılında 879,2 bin hektar alan ve 1,5 milyon ton zeytin üretimi ile Dünya’da altıncı en büyük zeytinlik alana sahip (% 9,4 pay) dördüncü en büyük zeytin üreticisi (% 9,9 pay) ülke konumundadır. Uluslararası Zeytinyağı Konseyi’ne (IOC) göre de 2019/2020 sezonunda Dünya’da yaklaşık 2,8 milyon ton sofralık zeytin ve 3 milyon ton zeytinyağı üretilmiştir³. IOC verilerine göre, Türkiye bu dönemde 414 bin ton sofralık zeytin üretimi ile (% 15 pay) dördüncü en büyük sofralık zeytin üreticisi ve 225 bin ton zeytinyağı üretimi ile (% 7,5 pay) beşinci en büyük zeytinyağı üreticisi ülkedir. Türkiye’de zeytin üretiminin yaklaşık üçte biri ile dörtte biri arasında olan kısmı sofralık zeytin üretimi için kullanılmakta, kalan kısım zeytinyağı üretimine ayrılmaktadır.

Zeytin ağacı, bir meyve ağacıdır ve her yıl aynı oranda meyve vermez. Halk arasında var yılı yok yılı olarak bilinen, “periodisite”si olan bir ağaç olduğundan bir yıl çok, izleyen yıl ise az ürün vermektedir.⁴ Periodisitenin yanı sıra iklim koşulları, hasat yöntemleri vs. gibi birçok etken zeytin rekoltesini ve zeytinin kalitesini etkilemektedir. Bunların sonucunda da sofralık zeytin ve zeytinyağı üretiminde yıllar itibariyle oynaklık görülebilmektedir. Zeytin, bekletildiğinde kısa süre içinde fermente olup özelliklerini koruyamadığından, hasadından hemen sonra bekletilmeden işlenmesi gereken bir meyvedir.

Türkiye’de 2000’li yılların ilk yarısından itibaren zeytin ve zeytinyağı sektörünü geliştirmek amacıyla birçok adım atılmıştır. Başta zeytin fidanı desteği olmak üzere, çeşitli tarımsal destekler verilmiştir. Zeytinlik alanlar genişlemiş ve zeytin ağacı sayısı neredeyse ikiye katlanmıştır. 2000 yılında 600 bin hektar olan zeytinlik alanı yaklaşık % 47,8 artarak 2020 yılında 887 bin hektara (8.870,8 bin dekar) ulaşmıştır⁵. 2000/2001 sezonunda 1,2 milyon ton olan zeytin üretimi 2011/2012 sezonunda ortalama 1,8 milyon tona ulaşmıştır⁶. Bu dönemden 2017/2018 sezonuna kadar ortalama zeytin üretimi 1,7 ile 1,9 milyon ton arasında gerçekleşmiştir. Zeytin üretimi son iki sezonda düşüş kaydederek 2018/2019 sezonunda yaklaşık 1,5 milyon ton ve 2019/2020 sezonunda 1,4 milyon ton olmuştur.

Türkiye’de zeytin üretiminde son 15-20 yılda yaşanan gelişmeler, zeytin ve zeytinyağı değer zincirinde rolü olan kurumsal yapıların önemli bir parçası olan üretici örgütlenmesinin zeytin üretimdeki artışı katma değere çevirecek şekilde yapılanması gerekliliğini de doğurmaktadır. Başta kooperatifler olmak üzere üretici örgütleri, çiftçinin ürettiği ürünün katma değerini elde edebilmesini sağlayan önemli kurumsal yapılanmalardır (Bknz. Mülâyim 2019).

Türkiye’de tarımsal örgütlenme, üretici örgütlenmesi ve sorunlarına ilişkin çalışmalar (örneğin Everest 2018, Ekmen ve Keskin 2019, Albayrak ve ark. 2020, Özdemir ve ark. 2020, GTB 2017), zeytin ve zeytinyağı sektörü genelinde gelişmeler ve sorunlarını değerlendiren çalışmalar (örneğin Özkaya ve ark. 2010, 2015, 2020; Öztürk ve ark. 2009, Özışık ve Öztürk 2011, Tunalıoğlu 2009, 2010; TBMM 2008), zeytin ve zeytinyağı sektörünün bölgesel üretim ve pazarlama yapısı içinde üretici örgütlenmesine ilişkin kısmi değerlendirmeler içeren çalışmalar (örneğin Anaç 2005, Koç ve ark. 2004, Seçer ve Emeksiz 2019, Yurt ve ark. 2019), zeytin ve zeytinyağı sektörünü değerlendirirken kooperatiflere değinen raporlar (örneğin GTB 2015, Ticaret 2020) mevcuttur. Ancak, zeytin ve zeytinyağı sektöründe rol oynayan tüm üretici örgütlerinin bir arada genel değerlendirmesini yapan güncel bir çalışma yoktur. Bu çalışmanın

² <http://www.fao.org/faostat/en/#data/QC> Mayıs 2021

³ <https://www.internationaloliveoil.org/what-we-do/economic-affairs-promotion-unit/#figures> Mayıs 2021

⁴ Kaynak ve daha fazla bilgi için, <https://zeytindostu.org.tr/zeytin/zeytincilik>

⁵ Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Bilgi için not:1 **dekar** (dönüm) 1000 m², 1 **hektar** 10.000 m² dir.

⁶ Ortalama sezon verisi için TÜİK yıllık zeytin üretim ve alan verilerinin ortalaması alınmıştır. Üretim miktarındaki oynaklıkların bir kısmı zeytin ağacının alternanslı (var yılı,yok yılı) veriminden kaynaklanmaktadır.

amacı, bu ihtiyaca yönelik olarak mevcut veriler ışığında, üretici örgütlerinin zeytin ve zeytinyağı sektöründe değer zincirindeki rolü ve bölgesel kapsayıcılığının genel bir değerlendirmesini yapmak; bu çerçevede tespit edilen yapısal problemlere ilişkin politika önerisinde bulunmaktır.

Metodoloji olarak çalışma konusu ile ilgili belgeler, çalışmalar ve veriler analiz edilmiştir. Zeytin alanı ve üretimi ile ilgili toplam ve bölgesel veriler için TÜİK tarım istatistikleri veritabanı kullanılmıştır⁷. TÜİK veri tabanında en eski veri 2004 yılına kadar gittiği için, zeytin alanı ve üretimle ilgili gelişmeler 2004 ve 2020 yılları arasında değerlendirilmiştir. Kooperatifçilik ile ilgili veriler için Tarım ve Orman Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı veri tabanları ve raporları ile mevcut kooperatif ve birliklerin verileri kullanılmıştır.

2. Türkiye’de Tarımsal Örgütlenme

Türkiye’deki tarımsal örgütleri, katılımcı yapısına veya örgütün amacına göre, iki şekilde gruplandırmak mümkündür. Katılımcı yapısına göre, üreticilerin kendi aralarında veya sektör paydaşları ile birlikte örgütlenmelerine bağlı olarak, tarımsal örgütler iki genel grupta toplanmaktadır. Bunlar üreticiler ve diğer sektör paydaşlarının oluşturduğu “Tarıma Hizmet Sunan Mesleki Amaçlı Sivil Toplum Kuruluşları” ile sadece üreticilerin katılımıyla kurulan “Üretici Örgütleri”dir (Albayrak ve ark. 2020). Kuruluş amacına göre ise tarımsal örgütler üç grupta toplanmaktadır (Özdemir ve ark. 2019): Mesleki (ziraat odaları), sosyal (üretici birlikleri, ürün konseyleri vs.) ve ekonomik (kooperatifler ve üst birlikleri).

Türkiye’deki tarımsal örgütlenmede⁸ üreticiler ve sektör paydaşlarından oluşan tarımsal örgütlerden,

- 6964 Sayılı Kanun çerçevesindeki Türkiye Ziraat Odaları Birliği (TZOB) “tarımsal politikaların genel menfaatlere uygun olarak yürütülmesi amacıyla gerekli çalışmalarda bulunmak, tarımla ilgili görüşlerini hükümete ve kamuoyuna duyurmak, çiftçilerin hak ve menfaatlerini korumak” ile yükümlüdür.⁹ TZOB Tarım ve Orman Bakanlığı’nın yetki alanındadır.
- 5488 sayılı Tarım Kanunu çerçevesinde kurulan tarımsal ürün konseyleri (zeytin, fındık, çay, pamuk, turunçgiller, baklagiller vs.) Tarım ve Orman Bakanlığı’nın yetki alanındadır. Bu çerçevede 2007 yılında kurulan Ulusal Zeytin ve Zeytinyağı Konseyi (UZZK)¹⁰ kamu, sivil toplum kuruluşları ve özel sektörü bir araya getiren çatı niteliğinde sivil toplum kuruluşudur.
- 5253 sayılı Kanun ile kurulan tarımsal amaçlı dernekler ile İçişleri Bakanlığı ilgilidir. Örneğin, 2006 yılında kurulmuş olan Zeytindostu Derneği¹¹, yurtiçi ve yurtdışı temsilcilikleri ile zeytin ve zeytinyağı sektöründe önde gelen sivil toplum kuruluşudur.
- 5355 sayılı Kanun ile Mahalli İdare Birlikleri, İçişleri Bakanlığı yetkisindedir. Zeytinciliğin gelişimini hedefleyen “Doğu Akdeniz Zeytin Birliği” 2000 yılında bu çerçevede kurulmuştur¹².
- 2762 ve 5737 sayılı Vakıflar Kanunu ile kurulan tarımsal vakıflar, Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın yetki alanındadır. Örneğin, Vakıflar genel Müdürlüğü’ne ait Edremit körfez bölgesindeki zeytinlik alanında Ayvalık Vakıf Zeytinlikler İşletme Müdürlüğü tarafından zeytin üretilmekte, işlenmekte ve “Vakıflar” markası altında pazarlanmaktadır¹³.
- 5553 sayılı Tohumculuk Kanunu ile oluşturulan Tohumcular Birliği ve alt birlikleri (üretim, sanayi, dağıtım) Tarım ve Orman Bakanlığı’nın yetki alanındadır¹⁴.

⁷ <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=92&locale=tr>

⁸ <https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/Link/33/Tarimsal-Orgutlenme-Tablosu> 31 Mart 2021 itibariyle

⁹ <https://www.tzob.org.tr/tarihce>

¹⁰ <http://uzzk.org/index.asp>

¹¹ <https://zeytindostu.org.tr/>

¹² Doğu Akdeniz Zeytin Birliği DAZB (2011) “Zeytinciliğin Bugünkü Durumu ve Öneriler”, Adana

¹³ <https://www.vakifzeytinleri.gov.tr/>

¹⁴ Tohum yetiştiricileri <https://www.tohum.org.tr/>, tohum sanayicileri ve üreticileri <http://www.tsuab.org.tr/> Tohum dağıtıcıları <https://todab.org.tr/tr> Türkiye Tohumcular Birliği <https://www.turktob.org.tr/>

Sadece üretici/yetiştiricilerin katılımıyla olan tarımsal üretici örgütlerinden,

- 5200 Sayılı Tarımsal Üretici Birlikleri Kanunu ile ürün gurubu bazında (bitkisel, hayvansal, su ürünleri, organik) kurulan Üretici Birlikleri, Tarım ve Orman Bakanlığı'nın yetki alanındadır.
- 5996 sayılı Kanun ve "İslah Amaçlı Hayvan Yetiştirici Birliklerinin Kurulması ve Hizmetleri Hakkında Yönetmelik" kapsamındaki Yetiştirici Birlikleri, Tarım ve Orman Bakanlığı'nın yetkisindedir.
- 1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu çerçevesinde kurulmuş olan tarımsal kalkınma, sulama, su ürünleri ve pancar ekicileri kooperatifleri ile Tarım ve Orman Bakanlığı; tütün üretim ve pazarlama, yaş meyve ve sebze pazarlama kooperatifleri ile Ticaret Bakanlığı yetkilidir. Üretici örgütleri toptan veya perakende olarak ortak veya üyelerine ait malların iç ticaretini yaparken Ticaret Bakanlığı'nca belirlenen çeşitli haklara sahiptir¹⁵.
- 4572 Sayılı Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Hakkında Kanun ile kurulan tarım satış kooperatifleri ve üst Birlikleri, Ticaret Bakanlığı'nın sorumluluğundadır.
- 1581 Sayılı Kanun çerçevesinde kurulan Tarım Kredi Kooperatifleri ve Birlikleri de Tarım ve Orman Bakanlığı'nın yetki alanındadır.

Türkiye'de kooperatiflerin toplam üyeleri arasında % 68,7 payla en çok üyeye 1163 sayılı Kanun ile kurulmuş olan kooperatifler sahiptir¹⁶. Tarım kredi kooperatiflerinin payı % 22,1, tarım satış kooperatiflerinin payı ise % 9,2'dir. Bazı tarımsal amaçlı üretici birlikleri ve kooperatifler bir araya gelerek kooperatif bölge birlikleri ve merkez birliklerini oluşturmaktadır.

3. Zeytin ve Zeytinyağı Sektöründe Üretici Örgütleri

Zeytin ve Zeytinyağı sektöründe üç ayrı kanun çerçevesinde ve iki ayrı bakanlığın ilgili olduğu, üç çeşit üretici örgütü faaliyet göstermektedir (Tablo 1).

Tablo 1: Zeytin ve Zeytinyağı Değer Zincirindeki Üretici Örgütleri

Üretici Örgütü	İlgili Kanun ve Bakanlık
Üretici Birlikleri (9 Birlik)	5200 sayılı Kanun Tarım ve Orman Bakanlığı
Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri (zeytin sektörü için sayısal veri yok)	1163 Sayılı Kanun Tarım ve Orman Bakanlığı
Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri (38 kooperatif, 2 Birlik)	4572 Sayılı Kanun Ticaret Bakanlığı

Kaynak: Yazarın derlemesi, Mart 2021 itibariyle.

¹⁵ <https://www.ticaret.gov.tr/ic-ticaret/tarim-urunleri-ticareti/uretici-orgutleri>

¹⁶ <https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/Link/33/Tarimsal-Orgutlenme-Tablosu> 31 Mart 2021 itibariyle

3.1. Üretici Birlikleri

Türkiye’de 2004 yılında yürürlüğe konan “5200 sayılı Tarımsal Üretici Birlikleri Kanunu” çerçevesinde 2005 yılından itibaren ilçe düzeyinde, ürün veya ürün grubu bazında, üretici birlikleri kurulmaya başlamıştır. Üretici birliklerinin piyasada kendi adlarına ticaret yapabilme hakkı bulunmamaktadır. Yetkileri kendi mülkiyetine almamak koşulu ile iç ve dış pazarlara ürün sevk etmekle sınırlı olup, Dernekler Kanunu’na dayanarak ticari işletme kurabilmektedirler. Mevcut durumuyla üretici birlikleri daha çok doğrudan satış yapamayan, danışmanlık yapan sosyal amaçlı üretici örgütü konumundadır.

Mart 2021 itibariyle 30 adet organik, 30 adet su ürünleri, 238 adet bitkisel üretim ve 571 adet hayvansal üretim olmak üzere 345 bin 652 üyesi bulunan toplam 869 adet üretici birliği vardır¹⁷. Bu toplam içerisinde 607 üyesi bulunan 9 adet zeytin üretimine ilişkin üretici birliği bulunmaktadır. Bu üretici birliklerinin iki tanesi organik zeytin üreticileri birliği, üç tanesi ise il bazındadır. Organik zeytin üreticileri birlikleri Kilis’te il bazında ve Karpuzlu (Aydın) ilçesinde; diğer zeytin üretici birlikleri ise Osmaniye ve Mardin’de il bazında, Erzin (Hatay), Gemlik (Bursa), Mut (Mersin), Seferihisar (İzmir) ve Torbalı (İzmir) ilçelerinde kurulmuştur. İlk zeytin üretici Birliği 2006 yılında Erzin’de, sonuncusu ise 2013 yılında Seferihisar’da kurulmuştur. 2013 yılından 2021 yılına kadar herhangi bir zeytin üretici birliği tescil edilmemiştir. Faaliyeti devam eden üretici birlikleri içinde % 1 payla ve toplam üretici birliği üye sayısı içinde % 0,2 payla zeytin üretici birlikleri çok mütevazı bir konumdadır.

Az sayıda olmasına rağmen, zeytin üretici birlikleri arasında zeytin ve zeytinyağı değer zincirinde faaliyet gösteren başarı örnekleri vardır. Örneğin, 2011 yılında kurulan Kilis İli Organik Zeytin üreticileri Birliği, 2012-2014 yılları arasında zeytinyağı sıkım ve dolum tesislerini kurmuş; 2015 yılından bu yana da kendi tescilli markası olan “Kilizi” zeytinyağını pazarlamaktadır¹⁸. Benzer şekilde, 2013 yılında kurulan Karpuzlu Zeytin üreticileri Birliği de “KOZ-BİR” markasıyla zeytinyağlarını pazarlamak amacıyla 2018 yılında entegre zeytinyağı tesislerini kurmuştur¹⁹.

3.2. Tarımsal Amaçlı Kalkınma Kooperatifleri

1163 sayılı Kanun ile kurulmuş olan, Mart 2021 itibariyle 737 bin 164 üyesi bulunan, 6 bin 809 adet Tarımsal Kalkınma Kooperatifi (T.K.K) vardır²⁰. Önceden köylerde “Köy Kalkınma Kooperatifleri” olarak faaliyetlerini sürdüren tarımsal kalkınma kooperatiflerinin temel özelliği köy sanayinin kurulmasına yönelik hizmetlerinin bulunmasıdır. Bu kooperatifler bitkisel üretim, hayvancılık, ormancılık, seracılık gibi alanlarda ürün alım, satış, işleme, depolama, sigorta aracılığı ve nakliye gibi hizmetler sunabilmektedir (GTB 2017). T.K.K sayısı yıllar itibariyle azalış göstermektedir²¹.

¹⁷ Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı, Üretici Birlikleri tablosu <https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM>, zeytinle ilgili üretici birlik sayısı tabloda yer almayıp, veri Bakanlıktan temin edilmiştir.

¹⁸ <https://www.kilizi.org/>

¹⁹ <http://www.aydindenge.com.tr/ekonomi/05/03/2018/karpuzlunun-zeytinyagina-gunes-dogdu>

²⁰ Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı, Tarımsal Örgütlenme Tablosu, <https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM>

²¹ Tarımsal örgütlenme tablosunun yıllar itibariyle veri serisi yoktur. Geçmiş dönemlerde tarımdan sorumlu bakanlıkça açıklanan ve ulaşılabilen veriler - 2012 yıl sonu 8314 (870,886 üye), 2014 yıl sonu 7594 (823,590 üye), 2018 Nisan ayı itibariyle 6901 (758,801 üye) - çerçevesinde bu değerlendirme yapılmıştır.

2016 yılı itibariyle 62 adet zeytin ve zeytinyağı ile ilgili T.K.K. bulunmaktadır²². Bu sayının değişmediği varsayımı altında, 2021 yılında zeytin ve zeytinyağı ile ilgili T.K.K'nin toplam içerisindeki payı % 1 civarındadır. Zeytin ve zeytinyağı ile ilgili T.K.K. birden fazla faaliyet konusunu kapsayabilmektedir²³.

Zeytin ve zeytinyağı ile ilgili T.K.K. arasında zeytin üretiminden, sofralık zeytin ve zeytinyağı üretimine, ürünlerin paketlenmesinden pazarlanmasına kadar tüm değer zinciri adımlarında faaliyet göstermeyi başarmış olan kooperatif örnekleri vardır:

- Örneğin, Marmara bölgesinde sofralık zeytini ile ünlü Bursa Gemlik ilçesinde²⁴, 1981 yılında kurulup 1982 yılında faaliyete geçen Katırlı köyü T.K.K. üyelerinin zeytinini TSE standartlarına uygun olarak sofralık zeytin olarak işleme, depolama ve paketleme kapasitesi oluşturmuş; hem yurtiçi hem de yurtdışı piyasada, bayiler aracılığı ile ürünlerini pazarlamaktadır. Benzer şekilde, 2004 yılında kurulan Şahinyurdu köyü T.K.K. de, 2005 yılında TSE gıda standartlarına uygun 200 ton kapasiteli fabrikasını kurarak, sofralık siyah ve yeşil zeytinin yanı sıra zeytinyağı da üretip, paketleyip, hem toptan hem de perakende olarak Gemlik zeytin halinde ve kargo aracılığı ile ürünlerini satmaktadır. Bölgedeki bir diğer örnek olan Adliye köyü T.K.K sofralık zeytin ve zeytinyağına ilaveten tarhana, erişte, silor, kuskus gibi yöresel ürün pazarlamaktadır.
- Ege bölgesinde, İzmir ilinde²⁵ Bademler köyü T.K.K. birden fazla markalı naturel sızma zeytinyağı üretiminin yansira 2018 yılından bu yana çiçek üretimi yapmakta olup; çiçek üretim seraları, soğuk hava deposu, fide dikim bölümü, konaklama için 10 adet bungalov ev içeren "Bademler Doğal Yaşam Köyü"nü kurmuştur. 1968 yılında kurulan, 1974 yılından bu yana zeytinyağı üreten ve tescilli iki markası bulunan Bademli fidancılık T.K.K. ise, meyve fidanı ve süs bitkisi yetiştiriciliğinin yanı sıra 2008 yılında soğuk zincir süt toplama pazarlama kapasitesi oluşturmuş; günde 15 ton kapasiteli süt ürünleri tesisini kurarak 2009 yılından beri "bademli" markalı pastörize süt, yoğurt, ayran ve tereyağı üretmektedir. Kendi kooperatif markasıyla natürel sızma zeytinyağı üreten ve paketleyen Demircili köyü T.K.K. ise süt alım ve satım, soğutma tanklarında süt depolama, kooperatif değirmeninde köyün mahsullerini öğütüp hayvan yemi sağlama, mısır ekim ve silajı, ot ve yonca biçme ve paketleme gibi farklı faaliyetleri vardır. 1974 yılından bu yana zeytinyağı üreten ve 1992 yılında markalaşan Gödense köyü T.K.K., 3 çeşit organik ve bir natürel sızma olmak üzere, 4 adet marka zeytinyağının yanı sıra bal, badem, damla sakızı, organik reçel gibi köyün ürünlerini paketlemekte ve pazarlamaktadır. İzmir Seferihisar Belediyesi ortaklığı ile kurulmuş olan Doğanbey köyü T.K.K. ise markalı sızma zeytinyağları ile birlikte lavanta yapmakta, lavanta yağı ve suyu, kurutulmuş meyve ve diğer yöresel ürünleri pazarlamaktadır.
- Akdeniz bölgesindeki zeytin üretiminin % 25'ine sahip Hatay ilinde, organik tarıma ağırlık veren, likör, reçel ve defne yağı gibi ürünleriyle tanınan Vakıflı Köyü T.K.K. zeytin ve zeytinyağı üreterek doğrudan pazarlamaktadır²⁶. Bölgedeki zeytin üretiminin % 23'üne sahip Mersin ilinde ise, Mersin Büyükşehir Belediyesi'nin ortak olduğu, çoğunluğunu kadınların oluşturduğu Tarsus

²² Tarım ve Orman Bakanlığı, Tarım Reformu Genel Müdürlüğü'nden temin edilmiştir. Tarımsal Kalkınma kooperatiflerinin ürün bazında sayısal verisi olmayıp, Bakanlıkça 2016 yılında yapılan çalışmada yer alan veridir.

²³ Örneğin, Bursa bölgesindeki 88 adet kooperatifin 17 tanesi zeytincilikle ilgili olup bunların arasından 5 tanesi meyvecilik, ilaç satışı, akaryakıt ve kahvehane işletmeciliği gibi faaliyetleri içermektedir. Kaynak: Bursa bölgesi Tarım Kooperatifleri Birliği <https://www.bursatarkoop.com/birligimize-bagli-kooperatifler/>

²⁴ Katırlı köyü <http://katirlikoyuzeytinleri.com/web/>, Şahinyurdu köyü <http://www.sahinyurdukoop.com/> Adliye köyü <https://www.zeytinkoop.org/> Muratoba köyü <https://muratobazeytini.com/>

²⁵ Bademler köyü <https://www.bademlerkoop.com.tr/>, Bademli köyü <http://www.bademlikoop.org.tr/index.html>, Demircili köyü <https://www.demircilikoop.org/>, Gödense köyü <https://www.godence.org.tr/> Doğanbey köyü <http://seferibakkal.com/>

²⁶ Vakıflı Köyü <https://www.vakiflikoy.com/>

Eshab-ı Kehf T.K.K, salamura zeytin ve yaprak üretmekte, doğrudan ve belediye büfeleri aracılığı ile pazarlamaktadır²⁷. Bölgedeki zeytin üretiminin % 43'üne sahip Antalya ve Osmaniye'de zeytinle ilgili T.K.K bulunmamaktadır.

- Güneydoğu Anadolu bölgesinde Kilis ve Gaziantep illerinde zeytin üretimi yapılmaktadır. Kilis ilinde, İpekyolu Kalkınma Ajansı'nın (İKA) desteğiyle 3 yıl önce Kocabeyli, Karaçavuş, Süngütepe ve Saatli köylerinde yaşayan kadınların kurduğu T.K.K., salamura zeytin ve sabun üretimi yapmaktadır²⁸. 2020 yılında bu bölgedeki zeytin üretiminin % 70'ine, Türkiye'deki zeytin üretiminin % 4.3 üne sahip Gaziantep ilinde ise kooperatifleşme çalışmaları, Gaziantep Ticaret Odası öncülüğü ve İpekyolu Kalkınma Ajansı destekleriyle hayata geçirilen "Gaziantep'te Zeytin ve Zeytinyağı Üretiminde Verimliliğin ve Kalitenin Arttırılması Projesi" kapsamında başlamıştır²⁹.

Zeytin ve zeytinyağı sektöründe rol oynayan T.K.K. bölgesel kapsayıcılığına bakıldığında, mevcut veriler çerçevesinde, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki kooperatiflerin Marmara ve Ege bölgelerine göre çok daha az sayıda olduğu görülmektedir. Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki zeytin üreticileri, ancak son yıllarda T.K.K. aracılığıyla ürünlerini pazarlamaya başlamıştır.

3.3. Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri

Türkiye'de Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri, 1935 yılında hayata geçirilen "2834 Sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri hakkında Kanun" hükümlerine istinaden hazırlanan ana sözleşme çerçevesinde kurulmaya başlanmıştır. Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri, uzun yıllar devlet yönetimine idari olarak ilgili ve finansal olarak bağımlı olmuş; neredeyse birer kamu kuruluşu gibi yönetilmiştir. Tarım satış kooperatiflerinin daha etkin, verimli, sürdürülebilir ve özerk bir yapıya sahip olması amacı ile 2000 yılında "4572 Sayılı Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Hakkında Kanun" uygulamaya konmuştur. Bu kanun çerçevesinde Birliklerin devlete olan birikmiş borçları da tasfiye edilmiştir. Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri, halen bu kanuna istinaden ilgili bakanlık tarafından düzenlenen "Örnek Anasözleşmesi"ne göre faaliyetlerini sürdürmektedir³⁰.

4572 Sayılı Kanun'la beraber, Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri'nin adının başına özerk ve özel yapısı gereği sınırlı sorumlu (S.S) eklenmiştir. Böylece karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet suretiyle meslekî faaliyetleri ile ilgili ihtiyaçlarını sağlamak, ürünlerini daha iyi şartlarla değerlendirmek ve ekonomik menfaatlerini korumak amacıyla aralarında, sınırlı sorumlu, değişir sayıda ortaklı ve değişir sermayeli, tüzel kişiliği haiz tarım satış kooperatifleri kurulmuştur.

Türkiye'de zeytin ve zeytinyağı üreticilerinin önemli bir kısmı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri çatısı altında örgütlenmiştir. 2020 yılı itibarıyla, sofralık zeytin ve zeytinyağı konusunda faaliyet gösteren iki adet Tarım Satış Kooperatifleri Birliği vardır. Bunlar, S.S. Marmara Zeytin Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (Marmarabirlik) ile S.S. Tariş Zeytin ve Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (Tariş Z.Z. Birliği)'dir.

²⁷ <https://www.mersin.bel.tr/engelsiz/haber/buyuksehir-den-uretici-kooperatifciligine-destek>

<https://www.mersin.bel.tr/engelsiz/haber/mer-ek-ten-kooperatiflere-anlamli-destek>

²⁸ <https://www.dunya.com/sehirler/kiliste-dort-koyun-kadinlari-uretmek-icin-guclerini-birlestirdi-haberi-613847>

²⁹ Proje, İpekyolu Kalkınma Ajansı'nın 2019 Yılı Tarımda Rekabetçilik Mali Destek Programı kapsamında desteklenmektedir. <https://www.gtb.org.tr/dokuman/gaziantep-te-zeytin-ve-zeytinyagi-uretiminde-verimlilik-ve-kalitenin-arttirilmesi-projesi> , <https://gto.org.tr/tr/haberler/gaziantep-zeytincilik-sektoru-icin-onemli-adim-1686.html>, <https://www.dunya.com/sehirler/gaziantep-te-zeytin-kooperatifi-kuruluyor-haberi-618110>

³⁰ Tarım Satış kooperatifleri ve Birliklerinin işleyişini etkin ve özerk hale getirmek amacıyla, tarım satış kooperatifleri ve birlikler ile tarım satış kooperatifleri ve ortakları olan çiftçiler arasındaki ilişkileri ve sistemin işleyişini belirleyen ana sözleşme (mülga) Gümrük ve Ticaret Bakanlığı tarafından 2014 yılında yapılandırılmıştır.

Marmarabirlik, başlangıçta Gemlik, Mudanya ve Erdek Kooperatiflerinin bir araya gelmesiyle 1954 yılında kurulmuş olup, 30 bin üye üreticisi ile Marmara Denizi'nin güney sahilleri boyunca, doğuda İznik Gölü çevresinden batıda Trakya'da Mürefte'ye kadar uzanan bir yay içerisinde, faaliyet göstermektedir³¹. Bursa ili dahilinde Gemlik (1942), Mudanya (1951), Orhangazi (1955) ve İznik (1970) kooperatifleri; Balıkesir ili dahilinde Erdek (1952), Edincik (1976) ve Marmara Adası (1988) kooperatifleri ile Tekirdağ ilinde Mürefte (1986) kooperatifi olmak üzere 8 kooperatif Marmarabirlik'i oluşturmaktadır.

Tariş Z.Z. Birliği'nin örgütlenmesi ise 1941 yılında "İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği"nin zeytinyağını ortak tali ürünleri arasına alması ile başlamıştır³². Daha sonra, 1949 ve 1950 yıllarında, İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği bünyesindeki dört ürün (incir, üzüm, pamuk ve zeytin) her biri ayrı tüzel kişi olan dört ayrı birlik olarak ayrılmıştır. Bu çerçevede, 1949 yılında "İzmir Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birliği" kurulmuş; 1987 yılında ise "TARİŞ Zeytin ve Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birliği" olarak adı değiştirilmiştir. Tariş Z.Z. Birliği, 28 bin civarında üretici ortağı ve 30 adet zeytin ve zeytinyağı kooperatifi ile Ege denizi kıyılarında - ağırlıklı olarak Ege bölgesi ve kısmen Marmara bölgesinde - faaliyet göstermektedir³³.

Marmarabirlik ve Tariş Z.Z. Birliği üyelerinden doğrudan alım yaparak sektörde üretim, işleme ve pazarlama faaliyetlerinde bulunmaktadır. Birlikler, üretim girdilerinde (kimyevi gübre, zirai ilaç vs.) ortaklarına aynı kredi ve mali yapılarının uygun olduğu dönemlerde nakdi kredi verebilmekte; üreticilerine yönelik eğitim ve yayım çalışmaları gerçekleştirmektedirler (Ticaret Bakanlığı 2020).

Marmarabirlik ve Tariş Z.Z. Birliği haricinde, 1940 yılında antepfıstığı için kurulan Güneydoğu Tarım Satış Kooperatifleri Birliği, 1989 yılında zeytinyağını diğer üç ürünle beraber (kırmızı biber, üzüm ve fasulye) bünyesine dahil ederek "Güneydoğubirlik" adını almıştır (TBMM 2008). Dokuz adet kooperatifinden yaklaşık 5 bin ortağı bulunan 3 kooperatifi ile zeytinyağı sektöründe faaliyet gösteren Güneydoğubirlik 4572 sayılı Kanun çerçevesinde tasfiye olup faaliyetlerine son verilmiştir (GTB 2015). Diğer taraftan, Akdeniz Bölgesindeki zeytin üretiminin % 20'sine sahip Antalya'da, Antalya Pamuk ve Narenciye Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (Antbirlik) de 2007 yılında kurulan zeytinyağı kontinü fabrikası ile zeytin üreticilerine hizmet vermekte ve "Antbirlik Zeytinyağı" markası ile ürettiği zeytinyağını pazarlamaktadır³⁴.

3.3.1 Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri'nin Değer Zincirindeki Rolü

Zeytin ham olarak tüketilemeyen, işlenmesi gereken bir meyvedir. Zeytin meyvesi, sofralık zeytin ve zeytinyağı olarak işlenmektedir. Her iki ürünün üretim ve değer zinciri aşamaları farklılıklar göstermektedir. Ancak, genel olarak tanımlamak gerekirse, sofralık zeytin ve zeytinyağı değer zinciri şu temel aşamalardan oluşmaktadır: zeytin üretimi; zeytinin (sofralık zeytin/zeytinyağı) işlenmesi, paketlenme/dolum; pazarlama ve dağıtım.

Marmarabirlik ve Tariş Z.Z. Birliği, zeytinin üretimi dışında değer zincirinin diğer safhalarında aktif rol almaktadır. Kooperatif ortakları olan çiftçiler, hasat ettikleri zeytinin tamamını Birlik kooperatiflerine satmakla yükümlü olmayıp, Birliklerin her yıl hasat döneminde belirledikleri alım koşulları çerçevesinde ürünlerinin tamamı veya bir kısmını satmaktadırlar. Marmarabirlik ve Tariş Z.Z. Birliği, aynı hukuki çerçevede altında kurulmuş olmakla beraber, değer zincirinde farklı roller üstlenmektedirler.

³¹Kaynak: Marmarabirlik, <https://www.marmarabirlik.com.tr/tarihce>

³² Kaynak: Tariş zeytinyağı, <http://www.tariszeytinyagi.com/www.tariszeytinyagi.com/taris-hakkinda.html>

³³2008 yılında 33, 2014 yılında 32 olan kooperatif sayısı en son Gömeç'teki kooperatifin tasfiyesi ile birlikte 2020 yılında 30 adete inmiştir. Ortak sayısı ise artmıştır.

³⁴ <http://www.antbirlik.com.tr/index.php/2019/10/18/antbirlik-zeytinyag-sezonu-acti-1-kilo-zeytinyag-sikimi-2-tl/>, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/antalyada-zeytin-bahcelerinde-hasat-hareketiligi-/2036293>

Zeytin meyvesinin ağırlıklı olarak hangi çeşit sofralık zeytin (siyah salamura, yeşil kırma/salamura vs.) veya zeytinyağı olarak işlenmesini belirleyen en önemli faktör zeytin ağacının çeşididir. Her zeytin çeşidi zeytinyağı olarak işlenebilmekte, ancak zeytinin kilosuna oranla yağ verimliliği ve zeytinyağının aroması zeytin ağacının çeşidine göre değişmektedir. Ayrıca tüm zeytin çeşitleri yeşilken toplanıp yeşil sofralık zeytin olarak veya olgunlaşmış alaca/siyaha döndüğünde toplanıp alaca/siyah sofralık zeytin olarak işlenebilmektedir. Ancak olgunlaşma düzeyinin işleme tekniğine uygunluğu, raf ömrü ile lezzeti dikkate alındığında, bazı zeytin çeşidi sofralık siyah zeytin, bazıları ise yeşil zeytin olarak işlemeye daha uygundur. Bu nedenle Marmarabirlik ve Tarış Z.Z. Birliği'nin ürettiği sofralık zeytin ve zeytinyağının payı ile ürünlerin çeşidini önemli ölçüde bölgelerinde yetişen zeytin ağaçları belirlemektedir.

Marmarabirlik'in kapsadığı Güney Marmara bölgesinde, Marmara Bölgesi'ndeki zeytin ağaçlarının yaklaşık % 80'ini oluşturan Gemlik çeşidi zeytin ağacı yetişmektedir. Bunun dışında Marmara bölgesinde 10 civarında diğer zeytin ağacı çeşidi de vardır³⁵. Kurulduğu yıldan bu yana Marmarabirlik, ağırlıklı olarak sofralık salamura siyah zeytin üretimi yapmaktadır. Gemlik çeşidi zeytinin yağ verimliliği birçok zeytine göre yüksek olup (% 29,9) zeytinyağı olarak da verimli işlenebilmektedir. Ancak, Gemlik çeşidinin, küçük çekirdekli ve etli oluşu nedeniyle, sofralık siyah salamuraya çok uygun olması ve talep görmesi nedeniyle Marmarabirlik sofralık siyah zeytin konusunda uzmanlaştırmıştır³⁶. Marmarabirlik, tane büyüklüğü olarak sofralık zeytine uygun olmayan zeytinleri zeytinyağı üretiminde kullanmaktadır. Marmarabirlik, ürettiği zeytinyağı tek ağaç çeşidine bağlı olduğu için, bölge bazında aromaya göre farklılaştırmak yerine, natürel sızma ve "Riviera"³⁷ olarak zeytinyağını iki çeşit halinde pazarlamaktadır.

Marmarabirlik, hem sofralık zeytin hem de zeytinyağı üretimi için, kooperatif ortaklarından sadece ham zeytin alımı yapmaktadır. Her yıl Ekim ayı gibi, sofralık zeytin ve yağlık zeytin için ürün alım usulleri ve fiyatı belirlemektedir³⁸. Sofralık zeytin için ürün fiyatları, zeytinin iri veya orta ve ince tane büyüklüğüne göre tavan ve taban olarak farklı belirlenmektedir. Marmarabirlik, piyasa koşulları, depolama kapasitesi ve ortaklarca verilen rekolte tahminlerini dikkate alarak bazı yıllarda ürün alım kotası belirlemekte, kooperatif ortaklarının beyan ettiği tüm ürüne talip olmamaktadır. Düzenli olarak birliğe ürettiği zeytini getiren kooperatif ortaklarını alım sırasında önceliklendiren bir sistem oluşturmuştur³⁹. Örneğin, 74 bin ton rekolte beyanı yapılan 2020/21 yılı alım kampanyası alım koşulları aşağıdaki gibidir:

- sofralık ve yağlık dahil olmak üzere 51 bin ton ürün alımı yapılacak,
- Marmarabirlik ortakları rekolte beyanlarını geçmemek üzere, geçmiş yıllardaki teslimat ortalamaları nispetinde hesaplanacak miktar kadar Marmarabirlik'e ürün teslim edebilecek,
- İri tane ürününü tüccara verip, sadece ince taneyi kooperatifine getirmek isteyen üreticilerden ise ürün alımı yapılmayacak,
- Yağlık zeytin bireysel kota dışında olacak; ortaklar istedikleri miktarda yağlık zeytin verebilecek; yağlık zeytin vererek 5 yıllık ortalamalarını da yükseltebileceklerdir.

³⁵ Kaynak: Zeytindostu Derneği <http://zeytindostu.org.tr/zeytin/zeytin-cesitleri>

³⁶ Yeşil zeytin, zeytin ezmesi, siyah sele zeytinin yanısıra, sabun ve kolonya gib kozmetik ürünlerin üretimini de yapmaktadır. [e-Marmarabirlik - Marmarabirlik Resmi İnternet Satış Mağazası \(e-marmarabirlik.com\)](http://e-marmarabirlik.com)

³⁷ Riviera zeytinyağı, naturel sızma zeytinyağı ve rafine edilmiş zeytinyağının karışımıdır.

³⁸Zeytin alım fiyatları belirlenirken Tarım İlçe Müdürlükleri ve Türkiye Ziraat Odaları Birliği'nin zeytin üretim maliyet tahmini, üye kooperatiflerin rekolte beyanları, Türkiye ve bölgesel rekolte tahmini, piyasa koşullarının yanısıra Marmarabirlik'in stok durumu, satış planlaması ve ekonomik imkanları gibi unsurlar gözönünde bulundurulmaktadır. <https://www.marmarabirlik.com.tr/2020/marmarabirlik-2020-urun-alim-fiyatlari>

³⁹ 2019/2020 alım kampanyasında ekolte beyanında bulunan 26343 ortağın, 1704'ü hiç ürün teslim etmemiş, 3390'ı yüzde ellisini teslim etmiş, 13378'i kotasını tamamlamamış, toplamda 19 bin ortak taahhüdünü yerine getirmemiştir. <https://www.marmarabirlik.com.tr/2020/olagan-genel-kurulumuz-gerceklestirildi-baskanimizin-konusma-metni>

Ancak, Marmarabirlik'in alım kotası uygulama ihtimali, kooperatif ortaklarının kota durumunda tüm ürünlerini teslim edebilmek için gerçekçi olmayan rekolte tahminlerine yol açmaktadır⁴⁰.

Marmarabirlik'e üye kooperatifler sadece üyelerinden ham zeytin alımına aracılık edip bu zeytinleri Birlik tesislerine iletmekte sorumludurlar. Ham zeytinin sofralık zeytin, zeytin ezmesi ve zeytinyağı olarak işlenmesi ve paketlenmesi idare merkezi Bursa'da bulunan Marmarabirlik tesislerinde yapılmaktadır. Marmarabirlik, 70,4 bin tonluk sofralık zeytin depolama ve olgunlaştırma, yılda 52,5 bin ton sofralık zeytin ambalajlama, günde 220 ton zeytinyağı sıkma ve yılda 10 bin ton zeytinyağı dolun kapasitesi olan; 550 dönüm toplam alan içinde 155 dönüm kapalı alan üzerinde kurulu tesislere sahiptir⁴¹. Ürünlerin pazarlanmasından sorumlu olan Marmarabirlik'e bağlı bir şirket bulunmamaktadır. Marmarabirlik, 81 anlaşmalı yurtiçi bayisi ile Türkiye'de ve 20 yurtdışı sözleşmeli alıcı firması ile Avrupa, Amerika, Kanada ve Avustralya piyasasına ürünlerini pazarlamaktadır⁴². Ayrıca yurt içinde doğrudan ürün satışı için Marmarabirlik resmi internet sayfası da vardır⁴³.

Kaynak: Yazarın derlemesi

Şekil 1: Marmarabirlik Ve Tarış Z.Z. Birliği'nin Zeytin ve Zeytinyağı Değer Zincirindeki Rolü

Tarış Z.Z. Birliği ise kurulduğu yıldan bu yana ağırlıklı olarak zeytinyağı üretmektedir. Tarış Z.Z. Birliği'nin kapsadığı alan olan Ege bölgesinde birden fazla yerel zeytin çeşidi vardır⁴⁴. Kuzey Ege Edremit körfezinde Ege bölgesinin yaklaşık dörtte bir zeytin varlığını oluşturan Edremit (Ayvalık) çeşidi (yağ oranı % 24,7) ; İzmir, Aydın ve Muğla illerinin yer aldığı Güney Ege Bölgesinde ise Ege bölgesindeki zeytin ağaçlarının yarısını oluşturan Memecik zeytin çeşidi (yağ oranı % 28,6) yaygındır. Bunların dışında Ege bölgesinde 15'in üzerinde zeytin çeşidi daha bulunmaktadır. Ayrıca, Manisa Akhisar bölgesi başta olmak üzere, geçtiğimiz yıllarda Tarım Bakanlığı'nca fidan desteği verilen Gemlik zeytin çeşidi de bölgede yaygınlaşmıştır.

⁴⁰ <http://yenierdekgazetesi.com/haber/marmarabirlik-ortaklarindan-yuksek-rekolte-beyani--43561.html>

⁴¹ <https://www.marmarabirlik.com.tr/tarihce>

⁴² Nisan 2021 itibarıyla, <https://www.marmarabirlik.com.tr/is-ortaklarimiz#/menu2>

⁴³ e-Marmarabirlik - Marmarabirlik Resmi İnternet Satış Mağazası (e-marmarabirlik.com)

⁴⁴ <http://zeytindostu.org.tr/zeytin/zeytin-cesitleri>,

<http://www.tariszeytinyagi.com/www.tariszeytinyagi.com/zeytincilik/turkiye-de-zeytin-yetistirilen-bolgeler.html>, <https://www.tarimbilgisi.com/haber/meyve/turkiyede-zeytin-cesitleri-nelerdir/>

Tariş Z.Z. Birliği, Marmarabirlik gibi ham zeytin alımı için fiyat açıklamak yerine, her yıl hasat döneminde alım kampanyası ile zeytinyağı alım fiyatı açıklamaktadır. Alım kampanyasında açıklanan zeytinyağı fiyatları, zeytinyağının asidite düzeyi⁴⁵, bölgesi (Güney Ege, Kuzey Ege) ve yağın kalitesine (natürel, ham) belirlenmektedir. Kooperatif üyeleri, kooperatife teslimini taahhüt ettikleri ürün rekolte tahminlerini ham zeytin veya zeytinyağı olarak, her sene hasat döneminde kooperatifler aracılığıyla, Birliğe beyan etmektedirler. Tariş Z.Z. Birliği, her bir üye için minimum taahhüt miktarı belirlemekle beraber alım kampanyası sırasında Marmarabirlik gibi toplu miktar kotası uygulamamaktadır. Örneğin 2020/21 alım kampanyası rekolte beyannamesinde üyelerin “teslimini taahhüt edecekleri zeytin ve zeytinyağı miktarının toplamda en az 100 kg zeytinyağı veya 500 kg zeytin olması ve ortakların bu miktarın altında ürün teslim taahhüdünde bulunamayacakları” hususu belirtilmiştir.

Tariş Z.Z. Birliği'ne bağlı 30 kooperatifin her birinde, zeytin sıkma kapasitesi günde 60 ile 200 ton arasında değişen (toplam 4,47 bin ton/gün) kontinu zeytinyağı fabrikası; 40 ton ila 3 bin ton arasında zeytinyağı depolama kapasitesi (toplam 11,85 bin ton) bulunmaktadır. Ayrıca, 7 kooperatifinde toplam 2,3 bin ton sofralık zeytin depolama kapasitesi bulunmaktadır. Kooperatifler, bünyelerindeki kontinu zeytinyağı fabrikalarında üyelerinin zeytinini zeytinyağı olarak işleyip satın almaktadır. Kooperatif üyelerinin, istedikleri takdirde, diğer fabrikalarda zeytinini sıktırıp asiditesine göre belirlenen fiyattan kooperatife satabilme opsiyonu da vardır. Kooperatiflerce üyelerden satın alınan zeytinyağının rafinasyon, filtrasyon ve dolumu, Tariş Zeytinyağı Tarım Sanayi ve Ticaret A.Ş.'nin İzmir, Çiğli 'de bulunan 26 bin m2 alan üzerine kurulu tesisinde gerçekleştirilmektedir⁴⁶.

Bölgesinde birden fazla zeytin ağacı çeşidi bulunması, Tariş Z.Z. Birliği'ne ürettiği zeytinyağını asiditesi ve aromasına göre farklı karışımlarla pazarlamasına olanak vermektedir. 2021 itibariyle Tariş Z.Z. Birliği'nin, “özel natürel sızma zeytinyağı” adı altında asiditesi % 0,3 ile % 0,8 arasında olan, ilk hasat ürün çeşitlerini de içeren natürel sızma zeytinyağları; organik natürel sızma zeytinyağı; asiditesi % 2 olan natürel (sızma) birinci zeytinyağı; “Ege koleksiyonu” adı altında asiditesi % 0,8 olan her bir kooperatif yöresine ait natürel sızma zeytinyağları; “standart zeytinyağı” adı altında asiditesi % 0,8 olan Kuzey Ege ve Güney Ege bölgesi natürel sızma zeytinyağları; asiditesi % 1 olan rafine ve natürel sızma zeytinyağının karışımı Riviera zeytinyağı ile asiditesi % 1 olan kokusuz rafine zeytinyağı olmak üzere 50 adeti aşkın zeytinyağı ürünü bulunmaktadır⁴⁷.

Tariş Z.Z. Birliği'nin ürünlerini, Tariş ve TA-ZE markası altında, Birliğin 2001 yılında kurduğu Tariş Zeytin A.Ş. satışa sunmaktadır⁴⁸. Tariş Zeytin A.Ş. ürünlerin iç ve dış pazarlarda pazarlama, satış ve dağıtımını anlaşmalı bayiler, ulusal zincir mağazalar, TA-ZE online satış sitesi ve butik mağazaları aracılığı ile yapmaktadır.

---

⁴⁵ Tariş Zeytin ve Zeytinyağı Birliği, 100 gr zeytinyağında bulunan "oleik asit" miktarının yüzde olarak ifadesi anlamına gelen dizem birimi üzerinden asit oranı % 0,8 e kadar olan zeytinyağlarını "sızma", %2 den az olan zeytinyağları "natürel birinci" olarak adlandırmaktadır. Üretici tarafından getirilen zeytinlerin sıkımı yapıldıktan sonra asit oranları laboratuvar ortamında belirlenmektedir.

⁴⁶ <http://www.tariszeytinyagi.com/www.tariszeytinyagi.com/sirketler-grup-sirketleri.html#taris-zeytinyagi-tarim-as>

⁴⁷ <http://www.tariszeytinyagi.com/www.tariszeytinyagi.com/zeytinyaglari.html#naturel-sizma>

⁴⁸ <https://g.ta-ze.com.tr/>

3.3.2. Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri'nin Bölgelerdeki Konumu ve Kapsayıcılığı

Türkiye'de toplam zeytinlik alanı 2004 yılından 2020 yılına % 37,7 artmıştır. 2020 yılı itibariyle 887 bin hektara ulaşan toplam zeytinlik alanının yaklaşık 467,8 bin hektarla % 52,7'si Ege bölgesinde, 170,9 bin hektarla % 19,3'ü Marmara bölgesinde, 157,4 bin hektarla % 17,7'si Akdeniz bölgesinde ve 75,5 bin hektarla % 8,5'i Güneydoğu Anadolu bölgesindedir. Türkiye'de 2019/2020 sezonunda 1,4 milyon ton tutarındaki zeytin üretiminin yaklaşık üçte biri sofralık zeytin üretiminde, geri kalan üçte ikisi de zeytinyağı üretiminde kullanılmıştır. Bu oran yıllar itibariyle, o dönemdeki zeytin üretim koşullarına bağlı olarak, dörtte bir ile üçte bir arasında değişiklik göstermektedir.

2000li yılların ilk yarısından itibaren zeytin ağacı dikimine verilen desteklerin sonucu olarak tüm bölgelerdeki zeytinlik alanı genişlemiştir. Özellikle Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki zeytinlik alanları ikiye katlanmıştır. 2004 yılında Akdeniz bölgesinde 73,5 bin hektar ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde 35,7 bin hektar olmak üzere toplam 109,2 bin hektar zeytinlik alanı varken 2020 yılında bu bölgelerdeki zeytinlik alanı toplam 233 bin hektara yükselmiştir. Marmarabirlik ve Tarış Z.Z. Birliği'nin faaliyet gösterdiği Marmara ve Ege bölgelerinin göreceli payı ise azalmıştır. Marmara ve Ege bölgesi 2004/2005 sezonunda Türkiye'deki toplam zeytinlik alanının ortalama %82'sine sahipken, bu oran 10 puan azalarak 2019/2020 sezonunda %72'ye düşmüştür.

Ege bölgesi 713,7 bin ton zeytin üretimi ile (toplam üretimin % 50,2'si) 2019/2020 sezonunda birinci sıradadır. Akdeniz bölgesi yaklaşık 319,6 bin ton (% 22,5), Marmara bölgesi 308,5 bin ton (% 21,7) ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi ise 61,9 bin ton (% 4,4) zeytin üretimi ile Ege bölgesini takip etmektedir. Zeytin üretimi yapan bölgeler arasında, Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliği'nin bulunmadığı Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri 2004/2005 sezonunda 324,7 bin ton ile Türkiye'deki toplam zeytin üretiminin % 23,2'sine sahipken bu oran 2017/2018 sezonunda 486,5 bin ton ile % 27,2'ye, 2018/2019 sezonunda 442,11 bin ton ile % 29,5'e ve 2019/2020 sezonunda 381,5 bin ton ile % 26,9 olmuştur. Bu bölgelerin toplam içindeki payı artarken, Marmarabirlik ve Tarış Z.Z. Birliği'nin faaliyet gösterdiği Marmara ve Ege bölgelerindeki zeytin üretiminin toplam üretim içindeki payı aynı oranlarda azalmıştır.

Tablo 2 : 2019/2020 Sezonu Zeytinlik Alan ve Zeytin Üretiminde Birliklerin Payı

(Alan: bin hektar, Üretim: bin ton)

Bölge	Alan		Üretim		Marmarabirlik		Tarış Z.Z. Birliği		Birlik Toplam	
	Alan	Üretim	Alan	Üretim	Alan	Üretim	Alan	Üretim	Alan	Üretim
Ege	467,8	713,7					57,5%	58,4%	57,5%	58,4%
Marmara	170,9	319,6	30,2%	35,7%			54,2%	47,9%	84,4%	83,7%
Akdeniz	157,4	308,5								
Güneydoğu	75,5	61,9								
Türkiye toplam	887	1.420,8	5,8%	7,8%	40,8%	39,8%	46,7%	47,5%		

Kaynak: TÜİK bitkisel üretim veri tabanı, Yazarın derlemesi.

Marmarabirlik, 2019/2020 sezonunda yaklaşık 51,6 bin hektar zeytinlik alanla Marmara bölgesindeki toplam zeytinlik alanının % 30,2'sine ve 110,3 bin ton zeytin üretimi ile bölgedeki toplam zeytin üretiminin % 35,7'sine sahiptir (Tablo 2)⁴⁹. Tarış Z.Z. Birliği de aynı dönemde yaklaşık ortalama 92,5 bin hektar zeytinlik alanla Marmara bölgesindeki (Balıkesir'den Çanakkale'ye, Edremit körfez bölgesi) toplam zeytinlik alanının % 54,2'si ve 147,8 bin ton zeytin üretimi ile bölgedeki toplam zeytin üretiminin % 47,9'una sahiptir. Toplamda, 2019/2020 sezonunda, Marmara Bölgesindeki zeytinlik alanının % 84,4'ü,

⁴⁹ Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri'nin verileri için TÜİK bitkisel üretim veri tabanındaki Marmarabirlik'in 8 kooperatifi ile Tarış Z.Z. Birliği'nin 30 kooperatifinin bulunduğu ilçelerin zeytinlik alan ve üretim verileri baz alınmıştır. Kooperatiflerin bu ilçelerdeki tüm zeytin üreticilerini kapsadığı varsayılmıştır.

zeytin üretiminin de % 83,7'si Marmarabirlik ile Tariş Z.Z. Birliği'ne aittir. Marmara bölgesindeki zeytinlik alan ve üretimin yaklaşık % 16'sı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri kapsamı dışındadır.

Tariş Z.Z. Birliği, 2019/2020 sezonunda, Ege bölgesi ve Marmara bölgesindeki Edremit körfez bölgesini içeren faaliyet alanında, 360,4 bin hektar zeytinlik alan ve yaklaşık 565 bin ton zeytin üretimine sahiptir. Bu dönemde yaklaşık 268 bin hektar alanla Ege bölgesindeki toplam zeytinlik alanının % 57,5'ine sahip olup 417,2 bin ton zeytin üretimi ile bölgedeki toplam üretiminin % 58,4'ini gerçekleştirmiştir. Ege bölgesindeki zeytinlik alan ve üretimin yaklaşık % 42'si Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri kapsamı dışındadır.

Marmarabirlik ile Tariş Z.Z. Birliği'nin faaliyet gösterdikleri Marmara ve Ege bölgelerindeki toplam kapsama oranları 2004/2005 sezonundan 2019/2020 sezonuna azalmıştır. Marmarabirlik ve Tariş Z.Z. Birliği 2004/2005 sezonunda Marmara ve Ege bölgesindeki toplam zeytinlik alanın % 72,5'inde faaliyet gösterip zeytin üretiminin % 69,8'ini gerçekleştirirken, 2019/2020 sezonunda iki bölgedeki zeytinlik alanları içinde toplam payları % 64,7'e, üretim içerisindeki payları da % 66,1'e gerilemiştir. Marmara ve Ege Bölgesi'nde 2019/2020 sezonu itibarıyla toplam 637 hektar zeytinlik alanı ve 1022,2 bin ton zeytin üretimi vardır. Aynı dönemde Marmarabirlik ile Tariş Z.Z. Birliği her iki bölgede toplam 412 hektar zeytinlik alanda 675,3 bin ton zeytini üretimi yapmıştır. Marmara ve Ege bölgelerindeki toplam zeytinlik alanı 2004/2005 sezonundan 2019/2020 sezonuna % 18,8 artarak 536 hektardan 637 hektara yükselmiştir. Aynı dönemde kooperatiflerin sahip oldukları zeytinlik alan % 6 oranında göreceli olarak daha düşük artarak 389 hektardan 412 hektara çıkmıştır.

Birlik bazında incelediğimizde, 2004/2005 sezonundan 2019/2020 sezonuna Marmarabirlik'in kendi bölgesindeki payı artarken, Tariş Z.Z. Birliği'nin hem Marmara hem de Ege bölgesindeki payı azalmıştır. Bu dönemde, Marmarabirlik'in Marmara bölgesindeki zeytinlik alanı içindeki payı % 26,6'dan (40,2 bin hektar) % 30,2'ye (51,6 bin hektar), zeytin üretimindeki payı da % 21'den (77,2 bin ton) % 35,7'ye (110,3 bin ton) yükselmiştir. Tariş Z.Z. Birliği'nin Marmara bölgesindeki zeytinlik alanı içindeki payı % 61,8'den (93,4 bin hektar) % 54,2'ye (92,5 bin hektar), zeytin üretimindeki payı ise % 64,8'den (238 bin ton) % 47,9'a (147,8 bin ton) gerilemiştir. Aynı şekilde Tariş Z.Z. Birliği'nin Ege bölgesindeki zeytinlik alanı içindeki payı da % 66,3'den (254,9 bin hektar) % 57,5'e (268 bin hektar) gerilerken, zeytin üretimindeki payı % 61,3'den (427,4 bin ton) % 58,4'e (417,2 bin ton) düşmüştür. Bu dönemde, Ege bölgesindeki toplam zeytinlik alanındaki artış oranının Marmara bölgesinde artışa göre daha fazla olmasının yanı sıra Tariş Z.Z. Birliği'nin kooperatif sayısının azalarak 33'den 30'a düşmesi de Marmarabirlik ve Tariş Z.Z. Birliği'nin farklı performans göstermesinde etkili olduğu düşünülmektedir.

Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri'nin Türkiye genelindeki bölgesel kapsayıcılığı da azalmıştır. Hem kendi bölgelerindeki kapsama oranlarındaki azalış hem de faaliyet göstermedikleri bölgelerde zeytinlik alanlarındaki belirgin artış nedeniyle Marmarabirlik ve Tariş Z.Z. Birliği'nin Türkiye'deki toplam zeytinlik alanı içindeki payı 2004/2005 sezonunda % 59,5 iken neredeyse 13 puan azalarak 2019/2020 sezonunda % 46,7'ye düşmüştür. Türkiye'deki toplam zeytin üretimindeki payları ise bu dönemde %53'den % 47,5'e gerilemiştir.

Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri'nin sofralık zeytin ve zeytinyağı üretimi içindeki payları da değişmiştir. Sofralık zeytin ve zeytinyağı üretiminin dağılımına baktığımızda, 2019/2020 sezonunda Türkiye'deki zeytin üretiminin yaklaşık % 33'ü sofralık zeytin (464 bin ton), geri kalan % 67'si (956,7 bin ton) zeytinyağı üretimi için ayrılmıştır. Türkiye'de bu dönemde üretilen sofralık zeytinin % 22,9'u Marmarabirlik, % 30,4 Tariş Z.Z. Birliği olmak üzere toplam % 53,3'ü; zeytinyağının ise % 0,4'ü

Marmarabirlik, % 44,3'ü Tariş Z.Z. Birliği olmak üzere % 44,7'si Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri tarafından üretilmiştir⁵⁰.

2004/2005 sezonuyla 2019/2020 sezonu kıyaslandığında, hem sofralık zeytin hem de zeytinyağı üretiminde, her iki Birlik toplamının Türkiye toplamı içindeki payında azalış vardır. Marmarabirlik ile Tariş Z.Z. Birliği 2004/2005 sezonunda Türkiye'deki sofralık zeytinin % 50,6'sını, zeytinyağının % 54'ünü üretmiştir. Bu dönemler arasında, Marmarabirlik ile Tariş Z.Z. Birliği farklı performans göstermiştir. 2019/2020 sezonunda 2004/2005 sezonuna göre Marmarabirlik'in Türkiye'deki hem sofralık zeytin hem de zeytinyağı üretimi içindeki payı artarken, Tariş Zeytin ve Zeytinyağı Birliği'nin payı her ikisinde de azalmıştır. Marmarabirlik ile Tariş Z.Z. Birliği'nin Marmara ve Ege bölgesinde üretilen toplam sofralık zeytin ve zeytinyağı içindeki payı da azalmıştır. 2004/2005 sezonunda her iki bölgede üretilen toplam sofralık zeytinin % 68,6'sını, zeytinyağının % 69,8'ini üretirken 2019/2020 sezonunda bu oranlar sırasıyla % 67,5 ve % 65,3'e düşmüştür.

4. Değerlendirme ve Politika Önerileri

Bu çalışma sırasında çalışmanın amacından bağımsız olarak varılan ve en başta vurgulanması gereken temel sonuç, yeterli ve sağlıklı veri olmaması nedeniyle Türkiye'de tarım sektöründe yer alan üretici örgütlerinin faaliyetlerinin sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesinin çok zor olduğudur. Türkiye'de zeytin ve zeytinyağı sektöründeki üretici örgütlerinin yıllar içinde gelişiminin değerlendirmesine elverecek, üretim, satış, ihracat, faaliyet ve kapasitelerine ilişkin, toplu veya bölgesel, standart ve güvenilir istatistikler, veriler ve zaman serileri hem ilgili kamu kurumları hem de tarımsal örgütler bazında mevcut değildir. Bu bağlamda ve elde edilebilen veriler ışığında, zeytin ve zeytinyağı sektöründeki üretici örgütlerinin değer zincirindeki faaliyetleri ve bölgesel kapsayıcılığına ilişkin tespitler ve politika önerileri aşağıda yer almaktadır.

Zeytin ve zeytinyağı sektöründe üretici örgütlerinden üretici birlikleri, tarımsal kalkınma kooperatifleri ile tarım satış kooperatifleri ve üst birlikleri faaliyet göstermektedir. Sektördeki kooperatiflerin kurumsal geçmişi Cumhuriyet'in ilk yıllarına dayanmakla beraber üretici birliklerinin kuruluşu çok yakın dönemde olup 2004 yılından bu yanadır. Türkiye'de üretici örgütlenmesi içinde kooperatiflerin ağırlığı üretici birliklerine göre çok daha fazladır. Kooperatif sistemi ile kıyaslandığında, tüm tarımsal üretici birliklerinin üye sayısı tarımsal kooperatiflerin üye sayısının yaklaşık % 9,5'i kadardır⁵¹.

Zeytin ve zeytinyağı sektöründeki üretici birliklerinin sayısı iki elin parmaklarını geçmeyecek kadar az sayıdadır. Aslında, tarımsal üretici birlikleri içinde bitkisel üretici birliklerinin oranı azdır. Hayvansal üretici birliklerinin payı yaklaşık % 93 iken bitkisel üretici birliklerinin payı % 6,2'dir. Bitkisel üretici birliklerinin içinde zeytin ve zeytinyağı sektöründeki birliklerin payı ise % 2,5'dir. Kısacası, üretici birliği sistemi aracılığı ile zeytin üreticilerinin değer zincirinde rol alabilme kapasitesi ve bölgesel kapsayıcılığı çok düşüktür.

Üretici birlikleri sistemi nispeten yeni olmakla beraber sistemin işleyişindeki sorunları tespit edecek kadar yeterli zaman geçmiştir. İlk olarak, makro düzlemde tarımsal üreticilerin üretici birliği sistemi aracılığı ile değer zincirinde yer almasının önündeki genel engellerin tespit edilmesi ve sistemin işleyişini belirleyen kuralların buna göre yapılandırılması gerekmektedir. İkinci olarak, mezo düzlemde alt tarımsal sektör grupları - bitkisel, hayvansal, su ürünleri, organik - bazında, bu gruplara has özellikler ve ihtiyaçlar

⁵⁰ Sofralık zeytin ve zeytinyağı'na ilişkin Türkiye ve Kooperatif düzeyinde üretim verileri bulunmadığından, mevcut sezondaki ham zeytin üretimindeki dağılımın üretim düzeyinde de aynı olduğu varsayılmıştır.

⁵¹ Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı, tarımsal örgütlenme tablosu

dikkate alınarak, üretici birlikleri sisteminin işleyişi değerlendirilmelidir. Üretici birlikleri sisteminin üst düzeylerdeki problemlerin tespitiyle eş zamanlı olarak sektör bazındaki problemler değerlendirilmelidir. Örneğin, zeytinin ham olarak diğer meyveler gibi tüketilememesi, ham depolanamayıp bekletilmeden işlenerek depolanması ve paketlenmesi gerekliliği, zeytinin sağlığa faydalı değerlerini yitirmeden zeytinyağı olarak işlenmesi için gereken teknolojinin maliyeti vs. zeytin ve zeytinyağı sektöründeki altyapı ihtiyaçlarını diğer bir çok tarımsal sektöre göre daha maliyetli hale getirebilmektedir. Zeytin meyvesinin gıda ürünü olarak işlenmesinin hem süreç hem de maliyet açısından daha karmaşık olması, finansal ve teknolojik altyapı desteği olmadan zeytin üreticilerinin, diğer üreticilere kıyasla, değer zincirine birlik oluşturarak katılmasına engel teşkil edebilmektedir. Bu çerçevede, zeytin üretiminde bölgesel farklılıkları ve zeytin ağacının bölgeye has özelliklerini de dikkate alarak, zeytin ve zeytinyağı üretici birlik sisteminin etkinliğini artıracak bir yol haritası belirlenmelidir.

Diğer taraftan, halen çok az sayıda olan mevcut zeytin ve zeytinyağı üretici birliklerinin bir üst örgütlenmesi veya birliği bulunmamaktadır. Kooperatifçiliğin gelişmesi için sadece birim kooperatiflerin kurulması yeterli değildir. Kooperatifçiliğin gelişimi ve kendisinden çözüm beklenen sorunları etkin bir şekilde çözebilmesi için, federatif bir sistem içerisinde, küçük ölçekli olan birim kooperatiflerin üstesinden gelemeyeceği teknik ve ekonomik sorunların üstesinden gelebilecek, kooperatif ortaklarının ekonomik ve sosyal haklarını daha geniş anlamda koruyabilecek bir kooperatif üst örgütlenmesi gerekli ve önemlidir (Mülayim 1992). Tüm zeytin üreten bölgelerdeki zeytin ve zeytinyağı üretici birliklerinin üst birlikler oluşturarak bir araya gelmesi, üretici birlikleri üzerinde kaldıraç etkisi yaparak yaşadıkları sorunların tespit ve çözümünü kolaylaştıracağı gibi sektördeki görünürlüklerini de arttıracaktır.

Tarımsal kalkınma kooperatifleri ile ilgili olarak, Türkiye’de zeytin ve zeytinyağı sektöründe faaliyet gösteren tarımsal kalkınma kooperatiflerinin üretim, kapasite vs. istatistiklerinin varlığı ve ulaşılabilirliği bir yana, sektördeki kooperatiflerin sayısını ve bölgesel konumunu gösteren bir veri dahi mevcut değildir. Sektörde faaliyet gösteren kalkınma kooperatiflerinin isimlerine ve bazı bilgilere, ancak ve eğer varsa, bölge bazındaki kooperatif üst birliklerinin verileri aracılığıyla veya internet üzerinden arama yaparak gazete haberlerinden ve kooperatifin kendi internet sayfalarından ulaşmak mümkündür. Bu nedenle, tarımsal kalkınma kooperatiflerin sektördeki rolünü görebilmek için ilk olarak zeytin ve zeytinyağı sektöründe faaliyet gösteren tarımsal kalkınma kooperatiflerinin güncel listesini oluşturmak gereklidir.

Zeytin üretimi yapılan bazı illerde zeytin ve zeytinyağı sektöründe faaliyet gösteren kalkınma kooperatiflerinin üye olduğu bölgesel üst birlikler (örneğin Köy-Koop İzmir Birliği, Bursa bölgesi Tarım Kooperatifleri Birliği) bulunmaktadır. Bu bölgesel birliklere bölgede faaliyet gösteren tarımsal sektörlere ilişkin tüm kooperatifler üyedir. Tarım Bakanlığı’nın tarımsal örgütlenme tablosuna göre, Mart 2021 itibarıyla Türkiye’de toplam 13 adet kooperatif bölge birliği vardır. Ancak, yapılan araştırmalar çerçevesinde zeytin üretimi yapan çoğu ilde bölgesel kooperatif birliği tespit edilememiştir. Örneğin, Marmara ve Ege bölgelerinde zeytin üretimi yapan Balıkesir, Manisa, Muğla illerinde tarım kredi kooperatiflerinin bölge birlikleri olmasına rağmen, tarımsal kalkınma kooperatiflerinin üye olduğu bir bölgesel birlik bulunamamıştır. Benzer şekilde, zeytin üretiminin son yıllarda çok arttığı, fakat zeytin ve zeytinyağı ile ilgili tarımsal kooperatiflerin sayıca çok az olduğu, Güneydoğu ve Akdeniz bölgelerinde de bu kooperatiflerin üye olduğu bölgesel birlik bulunamamıştır. Zeytin ve zeytinyağı değer zincirinde faaliyet gösteren ve markalaşmış, bazı örnekleri çalışmanın üçüncü bölümünde verilen, tarımsal kalkınma kooperatifleri vardır. Ancak, bu kooperatifler küçük ölçeklerde üretim yapıp, kendi imkanları ile veya varsa bölgesel kooperatif birlikleri aracılığı ürünlerini duyurmaya ve pazarlamaya çalışmaktadır. Zeytin ve zeytinyağı sektöründeki tarımsal kalkınma kooperatiflerini bir araya getirecek, kooperatiflerin deneyimlerini paylaşabilecekleri, ölçek ekonomisi yaratarak ürünlerini duyurup pazarlayabilecekleri

“zeytin ve zeytinyağı bölgesel/merkez üst birlikleri”nin oluşturulması, üretici birlikleri örneğinde olduğu gibi, tarımsal kalkınma kooperatiflerinin gücünü ve sürdürülebilirliğini artıracaktır.

Marmarabirlik ve Tariş Z.Z. Birliği, sektörde Marmara ve Ege bölgelerinde faaliyet gösteren, tarihçeleri Cumhuriyetin ilk yıllarına dayanan Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri’dir. Belli bir dönem Güneydoğu Anadolu bölgesinde, diğer ürünlerle beraber zeytini de içeren Güneydoğubirlik ise yakın geçmişte tasfiye edilmiştir. Zeytin üretimi yapılan Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde halen sadece zeytinle ilgili Tarım satış kooperatifleri ve Birlikleri bulunmamaktadır. Sadece Antalya’da, pamuk ve narenciyeyle ilgili Antbirlik, kısmen bölgesindeki zeytin üreticilerine hizmet vermektedir. Zeytin üretimine yoğun destek verilen son 15 yıl içerisinde Türkiye’deki zeytinlik alanları genişlerken Marmarabirlik ve Tariş Z.Z. Birliği’nin coğrafi kapsama alanlarında Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini kapsayacak şekilde kurumsal herhangi bir değişiklik olmamıştır. Bu dönemde, Marmarabirlik ve Tariş Z.Z. Birliği’nin kapsama alanları dışında kalan Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde zeytinle ilgili Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri de kurulmamıştır. Marmarabirlik ve Tariş Z.Z. Birliği 2019/20 sezonunda Marmara ve Ege bölgelerindeki toplam üretimin % 66’sına sahiptir. Bu dönemde Türkiye’deki zeytin üretiminin yaklaşık % 27’si Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde üretilmiştir. Türkiye’deki zeytin üretiminin yaklaşık yarısını, % 47,5 toplam pay ile, Marmarabirlik ve Tariş Z.Z. Birliği karşılamakta olup kalan % 52,5’lik kısım kooperatif sistemi dışındadır.

Marmarabirlik ve Tariş Z.Z. Birliği, zeytin ve zeytinyağı değer zincirinin tüm aşamalarında rol almaktadır. Ancak her iki birlik, aynı kanuni çatı altında kurulmuş olmakla beraber, standart yapıda olmayıp farklı kurumsal kurallar çerçevesinde hareket etmektedir. Bu nedenle, hem her bir birliğin sahip olduğu birim kooperatiflerin, hem de birliklerin değer zincirinde oynadıkları rol ve bölgesel kapsayıcılıkları bir diğerinden farklıdır. Örneğin, Marmarabirlik bölgesindeki üreticilerden sadece ham zeytin alırken, Tariş Z.Z. Birliği hem ham zeytin hem zeytinyağı alabilmekte; Marmarabirlik üyelerine alım kotası uygulayıp bölgesinde üretilen zeytinin bir kısmını kooperatif sistemi dışında bırakabilirken, Tariş Z.Z. Birliği ise üyelerinin tüm ürününü almakta sorun yaşamamakta; Marmarabirlik kooperatifleri üyelerle Birlik arasında sadece aracı rolü üstlenirken, Tariş Z.Z. Birliği’nin kooperatifleri değer zincirinde aktif rol üstlenmektedir. Bu farklılıkların temel sebeplerinden birisi, bölgelerinde yetişen zeytinin farklı ürünlerde – sofralık zeytin ve zeytinyağı - daha yüksek katma değer yaratmaya yatkın olmasıdır. Marmarabirlik ağırlıklı olarak siyah sofralık zeytin, Tariş Z.Z. Birliği de zeytinyağı üretimine ağırlık vermiştir. Her iki ürünün işleme süreçleri birbirinden farklıdır. Bu durum, her iki Birlik ve kooperatiflerinin yıllar içinde teknolojik altyapı, uzmanlık alanı ve kapasite oluşumu, iş süreçlerine ilişkin kurallar vs. gibi hususlarda birbirlerinden kurumsal olarak farklılaşmasına yol açmıştır.

Bu çalışmanın amacı çerçevesinde varılan tespitleri kısaca özetlemek gerekirse,

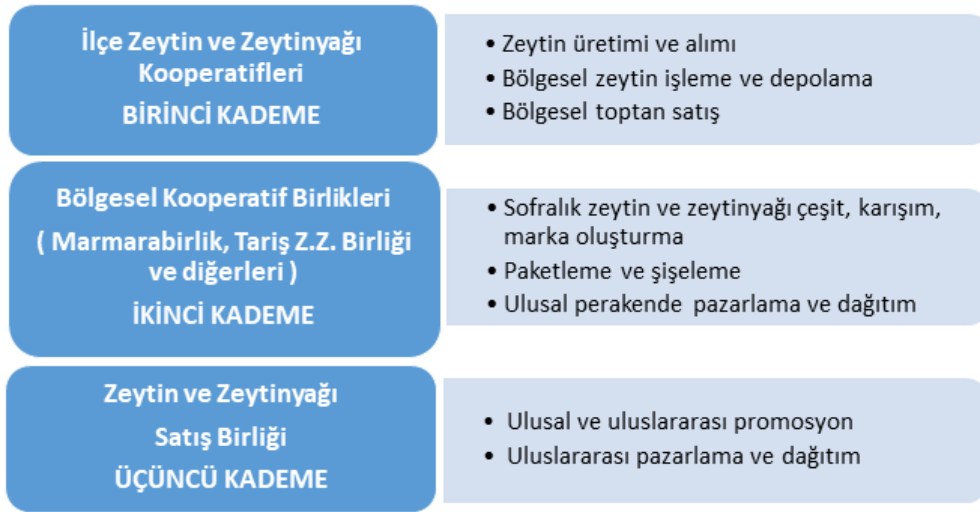
- Zeytin ve zeytinyağı sektöründe üretici birlikleri, tarımsal kalkınma kooperatifleri, tarım satış kooperatifleri ve birlikleri olmak üzere üç ayrı üretici örgütü faaliyet göstermektedir. Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri’nin payı belirgindir. Kalkınma kooperatifleri ve üretici birliklerinin diğer sektörlerle kıyasla sayısı ve rolü çok azdır. Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri’nin faaliyetleri sadece Marmara ve Ege bölgeleri ile sınırlıdır. Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde zeytinle ilgili Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliği yoktur.
- Türkiye’de zeytin üretimi 2000’li yılların ilk yarısından bu yana verilen desteklerle belirgin ölçüde artmasına rağmen zeytin ve zeytinyağı sektöründeki üretici örgütlenmesinde göze çarpan bir gelişme olmamıştır. Üretici örgütlenmesinde gelişmişlik düzeyi bölgesel olarak da farklıdır. Marmara ve Ege Bölgelerinde örgütlenme daha yoğunken, son yıllarda zeytin üretiminde önemli bir paya sahip olan Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde üretici örgütlenmesi zayıftır.
- Mevcut üretici örgütlerinin toplam ve bölgesel zeytin üretimindeki payı azalmıştır. 2004/2005 döneminde üretici örgütleri Türkiye’deki toplam zeytin üretiminin % 53’ünü, Marmara ve Ege

bölgelerindeki zeytin üretiminin % 70'ini karşılarken, 2019/2020 döneminde bu oranlar sırasıyla % 48 ve % 66 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'de üretilen zeytinin, yarısı Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki zeytin üretimi olmak üzere, yaklaşık % 52'si üretici örgütleri dışında işlenmekte ve pazarlanmaktadır.

Zeytin ve zeytinyağı sektöründe üretici örgütlerinin güçlendirilmesi ve kapsayıcılığının artırılması için, örgütlenme yapısına ilişkin iki ayrı çözüm yolu önermek mümkündür:

Birincisi, mevcut örgütlenme yapısının iyileştirilmesi ve örgütlenmede bölgesel farklılıkların giderilmesidir. Bu kapsamda, üretici birlikleri ve tarımsal kalkınma kooperatiflerinin Türkiye genelinde zeytin ve zeytinyağı değer zincirindeki rollerini güçlendirecek ve sektördeki paylarını arttıracak adımlar atılmalıdır. Marmarabirlik ve Tarış Z.Z. Birliği örneklerinden yola çıkarak Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde de sadece zeytinle ilgili Tarım satış kooperatifleri ve Birlikleri kurulmalıdır. Ancak, bu parçalı yapının sürdürülmesi ile zeytin ve zeytinyağı sektöründeki üretici örgütlenmesi ölçek ekonomisi yaratmakta ancak belli bir noktaya ulaşabilecektir.

Zeytin ve Zeytinyağı sektöründe üretici örgütlenmesinin güçlendirilmesi ve kapsayıcılığının artırılarak ölçek ekonomisinin yaratılması için, ikinci fakat daha etkin olacağı tahmin edilen bir diğer yol ise sektörde kademeli üst örgütlenme ile birim kooperatifleri bir araya getiren tek bir kooperatif sisteminin oluşturulmasıdır. Tek bir genel kooperatif sistemi içinde, üç kademeli bir yapı ile değer zincirinin her aşamasında kooperatifleşmeyi sağlayarak, alt kooperatif sistemleri ve bölgeleri birbirine bağlayan bir sistemin kurulması mümkündür (Şekil 2).

Kaynak: Yazarın uyarlaması, Pehlivan Gürkan N. (2015) sf. 324

Şekil 2: Üç Kademeli Zeytin ve Zeytinyağı Kooperatif Sistemi

Zeytin ve zeytinyağı sektöründe dünyada lider konumda olan İspanya'daki üç kademeli kooperatif sistemi hem ulusal hem de küresel zeytinyağı değer zincirinde önemli paya sahiptir (Bknz. Iliopoulos ve ark. 2012). İspanya'daki kooperatif yapılanması gibi, diğer ülke uygulamaları dikkate alınarak, Türkiye bağlamına uygun, kademeli üst örgütlü bir kooperatif sistemi kurulmalıdır. Son yıllarda zeytin ve zeytinyağı sektörünün küresel bağlamını ve yönünü etkileyen, ülkelere bireysel olarak tehdit olabileceği gibi fırsat da sunabilecek olan - uluslararası standartların değişimi, büyük oyuncuların ortaya çıkışı, dağıtım sektörünün pazarlık gücünün artması vs. gibi - küresel ölçekli değişimler yaşanmaktadır (Pehlivan Gürkan 2015). Örneğin, zeytin ve zeytinyağı küresel değer zincirinde İspanya, İtalya gibi bir kaç ülkenin çok belirgin rol oynamasının yanı sıra, özellikle İspanyol kooperatiflerini de içeren yatay ve dikey

birleşmelerle, değer zincirinde ülkesel sınırları muğlaklaştıran büyük ölçekli endüstriyel oyuncular ortaya çıkmıştır (Pehlivan Gürkan 2015, syf. 51-52). Hem ulusal hem de küresel sorunların üstesinden gelebilecek, güçlü ve kademeli bir üst örgütlenme yapısı içinde, değer zinciri ve bölgesel kapsayıcılığı yüksek olan bir “zeytin ve zeytinyağı kooperatif sistemi” zeytin üreticilerinin, emeklerinin karşılığı olan, değer zincirinin tüm aşamalarında katma değeri elde etmelerini sağlayacaktır.

5. Sonuç

Türkiye’de 2000li yıllardan bu yana zeytin ve zeytinyağı sektörünü destekleyici kamu politikaları izlenmiştir. Özellikle Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde çok belirgin olmak üzere, zeytinlik alanlar genişlemiş ve zeytin üretimi artmıştır. Ancak, bu dönemde zeytin üreticilerinin sofralık zeytin ve zeytinyağı değer zincirinde rol alıp katma değeri elde etmesini sağlayacak olan üretici örgütlenmesinde gelişme olmamıştır. Sektörde üretici örgütlenmesinin görece gelişmiş ve yoğun olduğu Marmara ve Ege Bölgelerinde zeytinlik alanlarda artışa rağmen mevcut üretici örgütlerinin bölgesel kapsayıcılığı artmamıştır. Marmara ve Ege Bölgelerine kıyasla zeytinlik alanların ciddi oranda arttığı Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde ise, bir kaç küçük ölçekli örgütlenme örneği dışında, üretici örgütlenmesinde göze çarpan gelişme yoktur. Bu çalışmanın bulguları çerçevesinde ilk etapta göze çarpan sorunlara ilişkin politika önerileri bir önceki bölümde değerlendirilmiştir.

Son 15-20 yıllık dönemde zeytin üretiminin önemli ölçüde artmasına rağmen, zeytin ve zeytinyağı sektöründe üretici örgütlenmesinin gelişmemiş olması, üretici örgütlenmesinin önündeki problemlere işaret etmektedir. Zeytin ve zeytinyağı sektöründeki üretici örgütlenmesinin gelişimindeki zayıflıkların, bu çalışmada analizi yapılmamış olmakla beraber, hem Türkiye’deki tarımsal üretici örgütlenmesi ile ilgili problemler hem de sektöre has özelliklerden kaynaklandığı düşünülmektedir. Örneğin, üretici örgütlenmesine ilişkin mevcut kanuni düzenlemelerin etkinliğinin değerlendirilmesi bir yana, her şeyden öte, üretici örgütlenmesinin kanuni altyapısı parçalı bir yapıya sahiptir. Halen tarımsal sektörde faaliyet gösteren üretici örgütleri ile ilgili beş ayrı kanun ve iki sorumlu bakanlık vardır. Tarımsal üretici örgütlenmesinin tek bir yasaya indirgenerek tek bir bakanlığın sorumlu olması dahi, sorunların tespiti ve çözümlerin daha hızlı hayata geçirilmesini sağlayarak, üretici örgütlenmesinin daha sağlıklı işlenmesini sağlayacaktır.

Kanuni altyapıdan kaynaklanabilecek problemler, etkin üretici örgütlenmesinin önündeki yapısal engellerin sadece bir boyutudur. Üreticilerin kooperatif sistemine güven duymaması, kooperatiflerin teknik altyapı ve insan kaynağındaki zayıflıklar, birliklerin farklı yönetim mekanizmaları ve birlikler arası zayıf işbirliği gibi yapısal problemler nedeniyle etkin işlemeyen kooperatif sistemi, zeytin ve zeytinyağı sektöründe pazarın oluşumu ve girişimcilik gibi işlevlerin önündeki yapısal problemlerden birisidir (Pehlivan Gürkan 2015,2017). Üretici örgütlenmesinin önündeki engellerin sadece bir kısmını kaldırmak örgüt sisteminin işlerliğini sağlamak için yeterli olmayacaktır. Üretici örgütlenmesinin etkin işleyişinin sürdürülebilirliğinin de sağlanması gereklidir. Bunun için sorunların doğru tanımlanması, doğru gruplandırılması, ana sorunların yani yüzeyde gözükeneğin altında yatan kaynak sorunların tespit edilmesi ve bunların birbiriyle olan etkileşimlerinin belirlenmesi gereklidir. Üretici örgütlenmesindeki sorunların ne olduğunun tespit edilmesinin yanı sıra bu sorunların nasıl tespit edildiği ve onlara yönelik etkin politikaların hangi yöntemle, nasıl tasarlandığı de önemlidir.

Bu nedenle, bütüncül bir yaklaşımla, hem tarım sektörü genelinde üretici örgütlenmesi hem de zeytin ve zeytinyağı sektörü özelindeki üretici örgütlenmesinin önündeki yapısal sorunların tespit edilerek, doğrudan bu sorunları hedefleyen sektör politikası tasarlamak gereklidir. Bu amaçla, “Yenilik Sistemi (YS) yaklaşımı” ile “üretici örgütlenme sistemi”nin işlerliğinin değerlendirilerek “sistemik problemler”in tespit edilmesi ve bu problemlere yönelik politikaların oluşturulması etkin bir yöntem olacaktır (Bknz. Pehlivan Gürkan 2015, 2017). YS yaklaşımı, bütüncül bir yaklaşımla teknolojik, sosyal, ekonomik, politik

faktörler gibi sistemi etkileyen tüm faktörleri göz önüne alarak, sektörel/bölgesel/teknolojik sistem fonksiyonlarının işlerliğinin önündeki yapısal problemleri (sistemik problem) kaldırmaya yönelik politikalar tasarlamayı hedeflemektedir (Bknz.Hekkert ve ark. 2007, Edquist 2008, Wieczoreck ve Hekkert 2012, Pehlivan Gürkan 2015,2017). Tarımsal YS yaklaşımını kullanarak tarımsal politikaları oluşturmak uluslararası kuruluşlar tarafından da benimsenen ve tavsiye edilen bir yöntemdir (Bknz. FAO ve Dünya Bankası 2000, OECD 2013, EU SCAR 2015).

YS yaklaşımı ile, zeytin ve zeytinyağı sektörü üretici örgütlenmesinin önündeki yapısal problemleri dört ana grup altında – altyapı (fiziki, finansal, bilgi, insan kaynağı), aktör (zeytin üreticisi, kooperatif, birlik, kamu kurumları vs.), yazılı veya yazılı olmayan kurumlar (kanun, kural, alışkanlıklar, beklentiler, güven vs.) ve etkileşimlerle (ağyapı, bireysel) ilgili niceliksel ve niteliksel problemler - toplamak ve analiz etmek mümkündür. Bu yapısal problemlerden kaynaklı “üretici örgütlenme sistemi”nin işlerliğinin önündeki engellerin, bir başka deyişle sistemik problemlerin, tespit edilip her bir sistemik probleme yönelik politika oluşturularak zeytin ve zeytinyağı sektöründeki üretici örgütlenmesindeki mevcut zayıflıklarının daha etkin bir şekilde üstesinden gelineceği düşünülmektedir.

Referanslar:

Albayrak, M., Adanacioğlu, H., Taşdan, K., Özden, F., Çalış, H., Ekmen, M.E., Karaman, E., Sağ, E., Korkusuz, S. ve Gençoğlu, S. (2020) "Tarımsal Pazarlamada Mevcut Durum ve Gelecek", TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ziraat Mühendisliği IX. Teknik Kongresi, 13-17 Ocak 2020, 749-787s. https://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/fb125d69d9849a5_ek.pdf

Anaç, H. (2005) "Balıkesir İli Edremit İlçesi Yağlık Zeytin Üreten İşletmelerin Ekonomik Analizi", Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. Ankara. 87s.

Ekmen, E. ve Keskin, F. (2019) "Avrupa Birliği ve Dünya Ticaret Örgütü Çerçevesinde Dünya Tarım Piyasalarında Örgütlenme ve Türkiye İçin Öneriler", kitap bölümü, " Current Research and Assesment for Agricultural Sciences" (pp.247-264) Publisher: Print Ivpe Cetinje, Montenegro

EU (Avrupa Birliği) SCAR (2015) "Agricultural knowledge and innovation systems towards the Future- a foresight paper", Brussels, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/4d9a1811-c3fb-11e5-8d08-01aa75ed71a1>

Everest, B. (2018) "Türkiye'de Kooperatifçiliğin Nicelik, Mevzuat ve Kamu Yönetimi Boyutlarıyla İrdelenmesi", Third Sector Social Economic Review, 53(3), 1008-1018s.

FAO (Gıda ve Tarım Örgütü) ve Dünya Bankası (2000) "Agricultural Knowledge and Information Systems for Rural Development: Strategic Vision and Guiding Principles", Rome and Washington DC: FAO and World Bank. <https://web.worldbank.org/archive/website00660/WEB/PDF/VISION.PDF>

GTB (Gümrük ve Ticaret Bakanlığı) (2015) "2014 yılı Zeytin ve Zeytinyağı Raporu" Şubat 2015, <http://koop.gtb.gov.tr/data/53319ec1487c8eb1e43d72a1/2014%20Zeytinya%C4%9F%C4%B1%20Raporu.pdf>

GTB (Gümrük ve Ticaret Bakanlığı) (2017) "Türkiye Kooperatifçilik raporu 2016", <http://koop.gtb.gov.tr/data/592ea2611a79f514ac499aad/TKR-2015-2017%200510-BASIM.pdf>

Iliopoulos C., Giagnocavo, C., Theodorakopoulou I. ve S. Gerez (2012) "Case Study Report; Structure and Strategy of Olive Oil Cooperatives: Comparing Crete, Greece to Andalusia, Spain", Wageningen: Wageningen UR.

Koç, A.A., Tunalioğlu, R. ve Karahocagil, P. (2004) "Olive and Olive Oil Sector in Turkey: Market Structure and the Role of Agricultural Cooperatives", fifth International Symposium on Olive Growing, 27 Eylül - 2 Ekim. İzmir.

Kendirlioğlu, Ö. (2008) "Tariş Zeytin ve Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birliği faaliyetlerinin değerlendirilmesi ve üretici memnuniyetinin belirlenmesi: Aydın ili örneği", Yüksek Lisans Tezi. AMÜ Fen Bil. Enst. Aydın.

Mülayim, Z.G. (1992) "Kooperatif Kuruluşlarda Üst Örgütlenmenin Önemi ve Türkiye'de Sorunları", İstanbul Üniveritesi, İktisat Fakültesi Konferans Metni, 24 Aralık 1992, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/9564>

Mülayim, Z.G. (2019) "Kooperatifçilik" (Genişletilmiş 8. Baskı), Yetkin Yayınları, Ankara

OECD (İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı) (2013) " Agricultural Innovation Systems: A Framework for Analysing the Role of the Government", OECD Publishing, <http://dx.doi.org/10.1787/9789264200593-en>

Özdemir, G., Koçtürk, M., Yercan, M., Özudoğru, H., Yılmaz, E., Kılıç Topuz, B. ve Everest B. (2020) "Tarımda Üretici Örgütlenmesi Politikalarında Mevcut Durum ve Gelecek", TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ziraat Mühendisliği IX. Teknik Kongresi, 13-17 Ocak 2020, 733-745s. https://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/fb125d69d9849a5_ek.pdf

Özışık, S. ve Öztürk, F. (2011) “ Türkiye’de Zeytin Ve Zeytinyağı Sektörünün Mukayeseli Analizi ”, Ulusal Zeytin kongresi, Manisa Akhisar 2011.

Özkaya, M. T., Tunalıoğlu, R., Eken, Ş., Ulaş, M., Tan, M., Danacı, A., İnan. N. ve Tibet, Ü. (2010), “Türkiye Zeytinciliğinin Sorunları ve Çözüm Önerileri”, Türkiye Ziraat Mühendisliği VII. Teknik Kongresi, 11-15 Ocak. Ankara

Özkaya, M.T., Tunalıoğlu, R., Durlu Özkaya, F. ve Ulaş, M., (2015), “Zeytin Üretiminde Değişimler ve Yeni Arayışlar”, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ziraat Mühendisliği VIII. Teknik Kongresi, 12-16 Ocak 2015, Ankara,630-644s. https://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/329a8cf73f97f65_ek.pdf

Özkaya, M.T., Tunalıoğlu, R., Boz Yılmaz, E., Aktepe Tunga, N., Kumral, N.A., Tezcan, H., Köseoğlu, O., Sevim, D., Irmak, Ş. ve Durlu Özkaya, F. (2020) “Zeytin Üretiminde Mevcut Durum ve Gelecek”, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ziraat Mühendisliği IX. Teknik Kongresi, 13-17 Ocak 2020, 647-671s. https://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/3e99ecaf98a5e17_ek.pdf

Öztürk, F., Yalçın, M. ve Dıraman, H. (2009) “Türkiye Zeytinyağı Ekonomisine Genel Bir Bakış”, Gıda Teknolojileri Elektronik Dergisi, Cilt: 4, No: 2, 2009 (35-51).

Pehlivan Gürkan, N. (2015) “Turkish Olive and Olive Oil Sectoral Innovation System: A Functional - Structural Analysis”, Doktora tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ), Ankara, 2015 <http://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12619517/index.pdf>

Pehlivan Gürkan, N. (2017) “Türk Zeytin ve Zeytinyağı Sektörel Yenilik Sistemi’ndeki Sistemik Problemler: Kamu Politikası Tasarımı için Tespit Analizi”, ODTÜ TEKPOL Bilim ve Teknoloji Politikaları Araştırma Merkezi, https://stps.metu.edu.tr/en/system/files/stps_wp_1701.pdf

Seçer, A. ve Emeksiz, F. (2019) “Doğu Akdeniz Bölgesinde Zeytin ve Zeytinyağı Pazarlama Organizasyonunun Etkinliğinin Dğerlendirilmesi”, Anadolu Tarım Bilim. Derg./Anadolu J Agr Sci, 34 (2019) ISSN: 1308-8750 (Print) 1308-8769 (Online) doi: 10.7161/omuanajas.40750

Ticaret Bakanlığı (2020) “2019 yılı Zeytin ve Zeytinyağı Raporu”, Nisan 2020 <https://esnafkoop.ticaret.gov.tr/data/5d44168e13b876433065544f/2019%20Zeytinya%C4%9F%C4%B1%20Raporu.pdf>

Tunalıoğlu, R. (2009) “Türkiye’de Zeytincilik ve Pazarlama Politikaları: 2000-2010”, Tarım 2015 Zeytin ve Zeytinyağı Sempozyumu Kitabı. S:143-154. Yaşar Üniversitesi İİBF.29 Mayıs 2009.

Tunalıoğlu, R. (2010) “Türkiye Zeytinciliğinde Tarihsel ve Ekonomik Gelişmeler”, Zeytin Bilimi Dergisi (s.15-22) / Cilt 1 Sayı 1 Haziran 2010 / ISSN 1309-5889. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/298669>

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) (2008) “Zeytin ve Zeytinyağı ile Diğer Bitkisel Yağların Üretiminde ve Ticaretinde Yaşanan Sorunların Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan (10/27, 34, 37, 40, 102) Esas Numaralı Meclis Araştırması Komisyonu Raporu”, Temmuz 2008 <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem23/yil01/ss296.pdf>

Yurt, O., Kato, L., Jarmai, K. ve Ağlamaz, E. (2019) “Analysis and Optimization of an Olive Oil Supply Chain: A Case from Turkey”, International Journal of Sustainable Agricultural Management and Informatics, 5(1). <https://doi.org/10.1504/IJSAMI.2019.101379>